

znalazły się w niej bowiem wszystkie czynniki, które mogły wywrzeć wpływ na treść decyzji politycznych. W szczególności zabrakło nawet prób określenia wpływu wielu innych urzędów centralnych, których działalność wiązała się ze sprawami polityki zagranicznej (*Treasury, Colonial i India Offices, Committee of Imperial Defence*), mimo, że w rozdziale trzecim znalazła się charakterystyka politycznych koncepcji reprezentowanych przez *Admiralty i War Office*. Ponadto, z czego autorka nierzadko zdawała sobie sprawę, nawet przy omawianych „siłach zewnętrznych” nie zostały poruszone wszystkie istotne problemy: można tu wskazać np. na aktualny jeszcze w II połowie XIX w. problem „politycznego” charakteru najważniejszych urzędów ambasadorskich czy analizę treści przedstawionych parlamentowi Blue Books. Wydaje się, że i w tym zakresie problem kształtowania decyzji na zewnątrz Foreign Office został potraktowany zbyt szeroko jak na tło pracy — ale zbyt wąsko, aby móc ukazać w pełni „anatomię” decyzji politycznych. Również „anatomia decyzji” wewnątrz Foreign Office nie została, jak się wydaje, w pełni przedstawiona, bowiem nie został np. poruszony problem funkcji *legal adviser*, eksperta do spraw prawa międzynarodowego, który musiał odgrywać pewną rolę w ramach tego urzędu.

Sposób powiązania badań z zakresu historii administracji i historii politycznej, jaki autorka zastosowała w swojej pracy, nie okazał się więc w pełni zadowalający. Jednakże nie można nie podkreślić pionierskiego charakteru badań Z. Steiner. Ze względu na ten charakter omawiana praca, poświęcona najbardziej konserwatywnemu brytyjskiemu organowi centralnemu, rozszerzyła poważnie wiedzę o kształtowaniu się nowoczesnej administracji Zjednoczonego Królestwa.

HUBERT IZDEBSKI (Warszawa)

O. W. Martyszyn, *Polityczeskije wzgljady Mohandasa Karamczanda Gandhi*, Moskwa 1970.

Doktryna społeczno-polityczna Mohandasa Karamczanda Gandhiego nadal znajduje się w centrum dyskusji filozoficznych i walki politycznej prowadzonej przez różne ugrupowania działające na terenie Indii. Ponadto gandhyzm wykazuje bardzo poważny wpływ na kształtowanie się prądów ideowych i praktyki politycznej Azji i Europy, Ameryki i Afryki. W piśmiennictwie naukowym zaznaczył się ostatnio, jeśli nie renesans, to wyraźne ożywienie zainteresowań gandhyzmem oraz jego pochodnymi. Impulsy płyną z dwu pozornie sprzecznych kierunków — po pierwsze z faktu, że badacz myśli politycznej stopniowo uzyskuje właściwą perspektywę historyczną, która umożliwia mu trafniejszą eksplorację skomplikowanych pokładów myśli Gandhiego, po wtóre zaś z okoliczności, że współczesne Indie aktywizują swój marsz ku postępowym rozwiązaniom społeczno-politycznym, przy czym gandhyzm odgrywa niemałą funkcję motywacyjną.

W skromnych ilościowo oraz obarczonych dotychczas licznymi niedostatkami publikacjach radzieckich poświęconych gandhyzmowi¹, prace O. W. Martyszyna²

¹ Poza wydaniem wyboru pism Gandhiego w zbiorze M. K. Gandhi; *Moja żiźń*, Moskwa 1934 w okresie międzywojennym ukazała się praca U. Roslawlewa; *Gandhyzm*, Moskwa 1931; I. M. Rejznera; *Gandhi, prorok indyjskiej burżuazji*, „Kommunističeskij Internacjonal” 1930, nr 15; I. Rejznera; *Klassowaja suszcznost gandhizma*, „Istorik-Marksist” 1930, t. 18 - 19; A. Rostowcewa, *Zakaz gandhizma*, „Czelawiek i Priroda” 1930, nr 12/36. Wyraźne ożywienie zainteresowań gandhyzmem w historiografii radzieckiej daje się zauważyć po r. 1956, gdy ukazuje się szereg publikacji weryfikujących dotychczasowe spojrzenie na osobę i dokonania Gandhiego. Na szczególną uwagę zasługuje list A. Gubera do redakcji pisma „Mieżdunarodnaja Żiźń” 1956 nr 3; E. Żukowa, *Ob istoričeskoi roli Ma-*

stanowią istotne novum. Autor stawia sobie bowiem zadanie usunięcia licznych uprzedzeń i uproszczeń, które ukształtowały się w ciągu minionych lat. Wysuwa przy tym, niewątpliwie słuszne założenia metodologiczne, iż bez wnikliwej analizy całokształtu poglądów politycznych Gandhiego niemożliwe jest wszechstronne ocenienie ani klasowego oblicza gandhyzmu, ani też znakomitej, chociaż w wielu momentach pełnej sprzeczności historycznej roli Gandhiego, niemożliwe jest wyjaśnienie ogromnego autorytetu, jakim cieszył się i cieszy nadal Gandhi wśród wielomilionowych rzesz społeczeństwa indyjskiego. U podstaw rozważań Martyszyna leży również przeświadczenie, iż stwierdzenie, że gandhyzm to ideologia indyjskiej burżuazji, i ograniczenie się do tego, oznacza przekazanie tej ideologii we władanie najbardziej reakcyjnych kręgów indyjskiej burżuazji. I odwrotnie, podkreślenie drobnoburżuazyjnych i utopijnych tendencji w nauce Gandhiego, ukazywanie, iż były one swoistym wyrazem protestu i marzeń o sprawiedliwości, wskazywanie, że praktyka indyjskiej burżuazji ma mało wspólnego z doktryną Gandhiego, że gandhyzm jest przez nią wypaczony, oznacza właściwy stosunek do potrzeb indyjskich mas pracujących, które nadal bardzo silnie związane są z nauką Gandhiego. Oznacza to jednocześnie przeszkodzenie burżuazji w wykorzystaniu dla swoich interesów politycznych imienia Gandhiego, który nadal dla wielu Hindusów jest wybitnym autorytetem³.

Przyznać trzeba, że autor recenzowanych publikacji zasadniczo zrealizował to ambitne zamierzenie. A stał przecież przed niełatwym zadaniem przełamania subiektywizmu w ocenie indyjskiego ruchu narodowyzwoleńczego, którego kształtowaniu sprzyjały poglądy poszczególnych przedstawicieli międzynarodowego ruchu komunistycznego, a także postanowienia niektórych zjazdów Kominternu. Z tego też punktu widzenia szczególnie cenna wydaje się analiza błędów zawartych w dokumentach Kominternu oraz prezentacja nowych tendencji, które ukształtowały się w ocenie gandhyzmu po XX Zjeździe KPZR.

Merytoryczna strona doktryny społeczno-politycznej M. K. Gandhiego ujęta została przez Martyszyna w jedenastu rozdziałach, w których kolejno omówione zostały: stosunek Gandhiego do problemów walki narodowyzwoleńczej; zagadnienie religii i polityki; stosunek do cywilizacji „europejskiej”; zagadnienie autonomii (*swaraj*) i idealnego społeczeństwa (*sarvodaya*); ideał opieki i praktyczne usiłowania w zakresie kwestii robotniczej oraz chłopskiej; metody walki politycznej (szczególnie *satyagraha*); kompleks zagadnień dotyczących państwa, w tym jedności Indii, księstw i reorganizacji prowincji; zagadnienie kast i niedotykalnych; problem kobiet; wreszcie zagadnienie kształcenia; stosunków międzynarodowych oraz stosunek Gandhiego do socjalizmu. Pracę swą kończy Martyszyn obszernym podsumowaniem, w którym dokonuje krytycznej analizy całokształtu doktrynalnych założeń Gandhiego.

Zestawienie powyższe ukazuje rozmiary problematyki omówionej w pracy Martyszyna i już na pierwszy rzut oka pozwala stwierdzić, że marksistowska literatura zagadnienia wzbogacona została o obszerną, źródłową, interesującą, słowem wartościową pozycję. Ciekawa i pod wieloma względami nowatorska praca Martyszyna nie jest jednak, i chyba nie mogła być, wolna od momentów dyskusyjnych, czy też pewnych potknięć. Składniki analizy krytycznej skoncentrować można

hatmy Gandhi, „Nowoje Wremia” 1956, nr 6; A. M. Dżakowa i I. Rejznera, *Rol Gandhi w nacjonalno-oswobodzicielskiej walce narodów Indii*, „Sowietskoje Wostokowiedienije” 1956, nr 5 oraz zbiór dokumentów „Komintern i Wostok”, Moskwa 1969.

² O. W. Martyszyn, *K charakteristike socjalnych ideałow gandhizma*, „Woprosy Filosofii” 1965 nr 1, s. 95 - 106; *Politiceskije wzgljady Mohandasa Karamczanda Gandhi*, Moskwa 1970, s. 299.

³ O. W. Martyszyn, o. c., s. 106.

w trzech grupach tematycznych — dotyczących: konstrukcji pracy; analizy tekstów źródłowych i poprawności wnioskowania; wykorzystania literatury zagadnienia.

Nie ulega wątpliwości, iż wielowątkowa, żywo korespondująca z aktualnymi tendencjami społeczno-politycznymi, myśl Gandhiego jest wprawdzie ponętym, lecz jednocześnie niezwykle trudnym obszarem badawczym. Trudności pogłębia fakt, iż mamy w tym wypadku do czynienia ze specyficznym, odrębnym kręgiem kulturowym, który ukształtował się w ramach odmiennego systemu tradycji społeczno-politycznej i wierzeń, co niewątpliwie niejednokrotnie wyciskało swe piętno na systemie wartości, w tym również politycznych, zwłaszcza zaś na źródłach inspiracji. Stąd też celowe wydaje się uwzględnianie prądów ideowych, które ożywiały indyjskie życie polityczne jeszcze przed pojawieniem się Gandhiego, jak również form organizacyjnych tego życia. Syntetyczna prezentacja podstawowych założeń „renesansu indyjskiego” ukształtowanego w ramach nurtów Brahma Samaj oraz Arya Samaj, ukazałaby istotne przesłanki umieszczenia w systemie doktrynalnym Gandhiego wielu propozycji rozwiązań społecznych i politycznych⁴. Reprezentanci tych nurtów podejmowali bowiem zarówno problem struktury kastowej, emancypacji i kształcenia kobiet, małżeństw dziecięcych, stosunku do tradycji jak i kwestię metod walki politycznej. Na spuściznę tę *expressis verbis* powołuje się sam Gandhi otwarcie wyznając, że jest uczniem Gopala Krishny Gokhala⁵. Poważny wpływ na postawę Gandhiego wywarł również „ojciec nacjonalizmu indyjskiego” Bal Gangadhar Tilak (1856 - 1920), który propagował ideę cywilnego nieposłuszeństwa jako właściwą dla Indii metodę odrodzenia społecznego i walki o niepodległość⁶. Obok wymienionych ideologów w okresie tym żyją i działają tacy ludzie, jak Ram Mohan Roy, Vivekananda, Aurobindo, bracia Tagore i inni. I jakkolwiek w zestawieniu z Gandhim byli oni relatywnie nieaktywni, to przecież nie działali w politycznej próżni. Ich idee były siłą stopniowo dynamizującą życie Indii. Stąd też niemal całkowite pominięcie tej problematyki w recenzowanej pracy utrudnia niejednokrotnie właściwe odczytanie założeń doktrynalnych Gandhiego. Martyszyn bowiem trafnie osadza sylwetkę Mahatmy na tle realiów współczesnego mu życia, pomija jednak niemal całkowicie zagadnienie pionowego przepływu idei, ich twórczej, rozwojowej kontynuacji.

Z powyższym związana jest ocena warunków kształtowania się świadomości politycznej inteligencji indyjskiej tego okresu. Działała ona w warunkach względnego liberalizmu rządów brytyjskich, a ponieważ wykształcona i uformowana była w przeważającej mierze na wzorcach angielskich, przeto stosunkowo łatwo mogła być utrzymywana w ramach imperialnej racji stanu (za przykład służyć może założenie i pierwszy okres funkcjonowania Indyjskiego Kongresu Narodowego). Znamienny jest tu pogląd wypowiedziany szczerze przez Gandhiego w jego *Autobiografii*: „Wierzyłem wtedy, że panowanie brytyjskie jest w gruncie rzeczy dobrodziejstwem dla tych, których obejmuje [...] Przesady rasowe, których świadkiem byłem w południowej Afryce, były — moim zdaniem — sprzeczne z brytyjskimi tradycjami i wierzyłem, że są przejściowe i lokalne”⁷. Wydaje się że pełniejsza analiza procesu emancypacji inteligencji indyjskiej z ułudnej otoczki pozornie li-

⁴ Obszerne omówienie tych zagadnień znajdujemy w pracy D. S. Sarna, *The Renaissance of Hinduism*, Benares 1944.

⁵ M. K. G a n d h i, *Autobiografia*, Warszawa 1969, s. 206 - 207.

⁶ Interesujące omówienie współczesnej indyjskiej myśli politycznej znajdujemy w pracy V. S. N a r a v a n e, *Modern Indian Thought*, Bombay 1967; wiele interesujących spostrzeżeń zawiera również praca D. M a c k e n z i e B r o w n, *The White Umbrella. Indian Political Thought from Manu to Gandhi*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1964. W obydwu pracach zawarta jest obszerna bibliografia zagadnienia.

⁷ M. K. G a n d h i, *Autobiografia*, o. c., s. 205.

beralnego systemu panowania brytyjskiego mogłaby również dopomóc w zrozumieniu wahań i niekonsekwencji, zwłaszcza w obrębie kształtowania się poglądu Gandhiego na zagadnienie autonomii i niepodległości.

Płodnie naukowo byłoby z pewnością ukazanie wyników dokonanej przez Gandhiego oceny natury ludzkiej. Pozytywna czy negatywna ocena systemu naturalnych predyspozycji człowieka niejednokrotnie bowiem decydowała o strukturze całego systemu doktrynalnego. Wprawdzie Gandhi nie stworzył doktryny w klasycznym tego słowa znaczeniu, jednak u podstaw wszystkich swych rozważań umieścił założenie, iż człowiek ze swej natury jest dobry, a skoro tak, to możliwe i konieczne jest stosowanie wobec niego terapii zalecanej przez czołowe systemy etyczne.

Dyskusyjne wydaje się również rozstrzeżenie problematyki ekonomicznej po wielu rozdziałach pracy. Powoduje to pewne zatarcie elementów doktryny ekonomicznej Gandhiego, a jednocześnie utrudnia bardziej wnikliwie omówienie struktury modelu społeczeństwa przyszłości, zwłaszcza zaś możliwość ustosunkowania się do dość powszechnie występujących, choć w wielu momentach wykluczających się tez o liberalnym i anarchistycznym piętnie odcisniętym na założeniach Mahatmy. Szczególnie celowe wydaje się sięgnięcie do dwóch prac uczonych hinduskich — *Adi H. Doctora Anarchist Thought in India*, Asia Publishing House, Bombay 1964, w której szczególnie interesujące, z punktu widzenia recenzowanej pracy, są rozdziały: „The Anarchist Trend in Gandhian Political Thought” oraz „Vinoba's Philosophical Anarchism” i do pracy *R. Bhaskarana Sociology of Politics. Tradition and Politics in India*, Asia Publishing House, London 1967.

Szczególniejszego potraktowania domaga się również ujęcie problematyki etycznej w ramach pracy Martyszyna. Autor recenzowanego dzieła porusza to zagadnienie w rozdziale „Religia i polityka” oraz *passim* w różnych częściach pracy. Porusza, ale nie poddaje głębszej analizie, stąd też ta część omawianej pracy jest nazbyt abstrakcyjna, nie pozbawiona pewnych aprioryzmów i uproszczeń. Jest to tym mniej uzasadnione, że mamy w literaturze marksistowskiej wartościową publikację *I. Lazari-Pawłowskiej Etyka Gandhiego*, Warszawa 1965, która znakomicie ujmuje właśnie zagadnienie społecznej funkcji ukształtowanego przez Gandhiego systemu, założeń etycznych. Stan ten sprawia, że chociaż autor słusznie podkreśla, że „byłoby niewybaczalnym uproszczeniem charakteryzowanie nauki Gandhiego jako realizacji »społecznego zapotrzebowania« burżuazji” oraz dalej, że „podejście takie bezwarunkowo przeczyłoby temu, co nam wiadomo o osobowości Gandhiego”⁸, to praktycznie sformułowanie to zawisa momentami w próżni, którą powoduje właśnie brak głębokiego i wnikliwego ujęcia systemu aksjomatów etycznych Gandhiego.

W zestawieniu z powyższym — nadzwyczaj korzystnie prezentuje się dokonana przez Martyszyna analiza spojrzenia Gandhiego na burżuazyjny model ustrojowy, zwłaszcza zaś system demokracji parlamentarnej. Stąd też rozdział VII omawianej pracy, traktujący o państwie, stanowi bez wątpienia jej najbardziej wartościową część.

Literatura dotycząca gandhyzmu jest olbrzymia i obejmuje obecnie setki monografii, studiów i artykułów. Wartościowe omówienia niektórych elementów doktryny społeczno-politycznej Mahatmy Gandhiego odnaleźć można również w wielu opracowaniach syntetyzujących najnowszą indyjską myśl polityczną. Stąd też wykorzystanie ogółu publikacji z tego zakresu łączy się z koniecznością pokonania ogromnych niekiedy trudności związanych ze zdobyciem różnorodnych pozycji. Przyznać trzeba, że Martyszyn wykorzystał w swym dziele wiele prac uczonych

⁸ O. W. Martyszyn, *Politiczeskije wzgljady Mohandasa Karamczanda Gandhi*, s. 43.

radzieckich, indyjskich i zachodnich, zasadniczo trafnie dobierając pozycje najbardziej istotne z punktu widzenia opracowywanego tematu. Wskazać można jednak pewne opracowania, których uwzględnienie mogło przyczynić się do pogłębienia poszczególnych ujęć, wreszcie niejednokrotnie zapewne uwolniłoby autora od trudu samodzielnego, ponownego penetrowania obszaru badawczego.

Spśród publikacji tego typu wymienić można: pracę K. Santhana ma *Statyagraha and the State*, Asia Publishing House, Bombay 1960, poświęconą opracowanej przez Gandhiego metodzie walki politycznej — *satyagraha* oraz wskazującą na różne przykłady jej praktycznego stosowania; publikacje poświęcone zagadnieniu propagandy politycznej w działalności Gandhiego (znakomita praca S. N. Bhattacharyy *Mahatma Gandhi. The Journalist*, Asia Publishing House, London 1965); prace poświęcone zagadnieniom socjologicznym w doktrynie Gandhiego, zwłaszcza zaś problemowi niedotykalności (praca H. R. Isaacs a *India's Ex-Untouchables*, Asia Publishing House, Bombay 1965) i pozycji robotnika oraz związków zawodowych (interesujący artykuł N. N. Chatterjee *Le Mahatma Gandhi et l'ouvrier*, „Revue Internationale du Travail”, Genève vol. 101, nr 3, marzec 1970); pracę S. Panter-Brick *Gandhi against Machiavellism*, Asia Publishing House, London 1966. Ponadto zastanawiać się można nad kwestią, w jakim zakresie w recenzowanej pracy powinny być uwzględnione te publikacje brytyjskie, w których wskazuje się na stosunek władz Imperium do działalności Gandhiego. Choć jest to kwestia dyskusyjna wskazać można źródłowo dobrze ujęte dzieło R. Couplanda *The Future of India. Report on the Constitutional Problem in India*. Oxford University Press, Part I - II 1943, Part III — 1944.

Niezależnie od tych, dyskusyjnych zresztą niekiedy niedociągnięć, praca Martyszyna stanowi cenny wkład w kształtowanie marksistowskiego spojrzenia na złożoną problematykę indyjskiego życia społeczno-politycznego pozostającego do chwili obecnej pod przemożnym wpływem idei Mahatmy Gandhiego. Martyszyn wykazał, że gandhyzm jest nie tylko ciekawym ewenementem życia Indii, lecz że odegrał i nadal odgrywa pozytywną rolę w kształtowaniu się międzynarodowego ruchu obrońców pokoju oraz w jednoczeniu wszystkich sił antykolonialnych i antyimperialistycznych. „Gandhi nie był zwolennikiem kapitalizmu, pisze Martyszyn, politycznym ideologiem indyjskich bogaczy. Gandhi nie ukrywał swego wrogiego stosunku do kapitalizmu i burżuazyjnego obrazu życia. On bez wątplenia nie zaakceptowałby systemu, który pozwala indyjskim monopolom umacniać swoje polityczne i ekonomiczne władztwo nad społeczeństwem, przesłaniając się tradycjami i ideaми epoki walki o niepodległość”².

Zywoćność gandhyzmu sprawia, iż publikacje poświęcone tej problematyce mają doniosłe znaczenie nie tylko dla specjalistów, lecz także dla wszystkich, którzy wykazują apsiracje poznawania i rozumienia oblicza społeczno-politycznego współczesnego świata. Dlatego też z aprobatą odnotowując fakt ukazania się cennego dzieła uczonego radzieckiego podkreślić należy pilną potrzebę pozyskania dla czytelnika polskiego zarówno obszernego wyboru tekstów źródłowych Gandhiego jak również opracowań jego doktryny społeczno-politycznej.

JANUSZ JUSTYŃSKI (TORUŃ)

Karol Jonca, *Polityka narodowościowa III Rzeszy na Śląsku Opolskim w latach 1933 - 1940*, Katowice 1970, s. 507.

Ośrodek naukowy wrocławski, specjalizujący się od wielu lat w problematyce ustroju i prawa III Rzeszy Niemieckiej, poszczycić się może nową pracą z tej dzie-

² O. W. Martyszyn, *Politiczeskije ...*, o. c., s. 46.